

ARAŞTIRMA MAKALESİ

**Arkeolojik Veriler Işığında Erken (Grönlandiyen) ve Orta (Nortgripiyen)
Holosen'de Bitlis-Muş Bölgesi**

Dr. Öğr. Üyesi Yunus ÇİFTÇİ, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bitlis, e-posta:

cftc.yns@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-7613>

Öz

Son yıllarda Doğu Anadolu Bölgesi, arkeolojik açıdan önemli veriler sunmasına karşın çoğu alanda tam olarak irdelenmemiş ya da çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bunlardan en önemlileri bölgenin tarihöncesi dönemlerinin araştırılmaması ve bölgenin genel anlamda ele alınmamasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada ele alınan Muş ve Bitlis illeri bahsi geçen konulara katkı sağlamak ve bazı sorulara cevap vermektedir. Özellikle bu iki il bölgesinin kapsadığı alanlarda yapılan yüzey araştırmaları, bölgede Neolitik Çağ'ın olmadığı, Kalkolitik Çağın çok zayıf olduğunu ve Erken Tunç Çağ'ında değişkenlikler olduğunu göstermektedir. Her iki ilin hem kendi içinde hem de çevre bölgelerle karşılaştırılması yapıldığında, her iki ilin Doğu Anadolu Bölgesi arkeolojisi ve tarihi için oldukça önemli boşlukları doldurduğu ve bazı sorulara cevap verdiği anlaşılmaktadır. Genel olarak bu çalışmada bahsi geçen iki ilin Erken ve Orta Holosen dönemlerdeki (Proto-Neolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Erken Tunç Çağları) kültürel durumu ve bunun üzerinde etkili olan etkenler ele alınarak bölgenin eksik kalan boşlukları tamamlanmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muş-Bitlis Prehistoryası, Muş-Bitlis Erken Tarihi, Muş-Bitlis Neolitik, Muş-Bitlis Kalkolitik, Muş-Bitlis Erken Tunç Çağı.

Makale Gönderme Tarihi: 24.07.2023

Makale Kabul Tarihi: 04.10.2023

Önerilen Atıf:

Çiftçi, Y. (2023). Arkeolojik Veriler Işığında Erken (Grönlandiyen) ve Orta (Nortgripiyen) Holosen'de Bitlis-Muş Bölgesi, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(10): 1367-1383.

Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences

2023, 6(10): 1367-1383. DOI:[10.26677/TR1010.2023.1319](https://doi.org/10.26677/TR1010.2023.1319)

ISSN: 2667-422X Dergi web sayfası: www.sobibder.org

RESEARCH PAPER

Bitlis-Muş Region in The Early (Grenlandian) and Middle (Nortgripian) Holocene in The Light of Archaeological Data

Assistant Prof. Dr. Yunus ÇİFTÇİ, Bitlis Eren University, Faculty of Arts and Sciences, Bitlis, e-mail: cftc.yns@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-7613>

Abstract

Although the Eastern Anatolia Region has provided important archaeological data in recent years, most areas have not been fully investigated or studies have been limited. The most important ones are due to the fact that the prehistoric periods of the region were not investigated and the region was not discussed in general terms. In this context, the provinces of Muş and Bitlis, which are discussed in this study, contribute to the aforementioned issues and answer some questions. Surveys carried out especially in the areas covered by these two provinces show that there was no Neolithic Age in the region, that the Chalcolithic Age was very weak and that there were variations in the Early Bronze Age. When both provinces are compared both within themselves and with the surrounding regions, it is understood that both provinces fill very important gaps for the archeology and history of the Eastern Anatolia Region and answer some questions. In general, in this study, the cultural situation of the two provinces mentioned in the Early and Middle Holocene periods (Proto-Neolithic, Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Ages) and the factors affecting it were discussed and the missing gaps of the region were tried to be filled.

Keywords: Muş-Bitlis Prehistory, Muş-Bitlis Early History, Muş-Bitlis Neolithic, Muş-Bitlis Chalcolithic, Muş-Bitlis Early Bronze Age.

Received: 24.07.2023

Accepted: 04.10.2023

Suggested Citation:

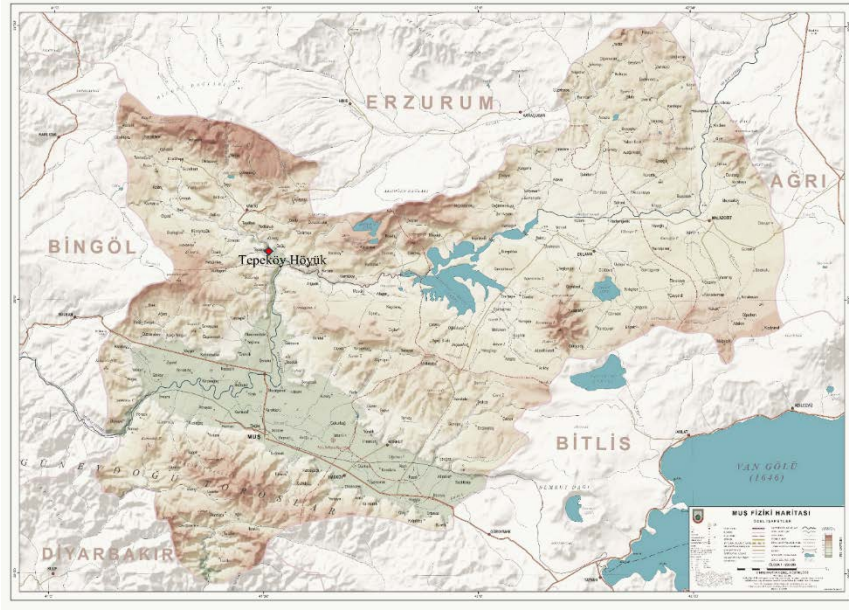
Çiftçi, Y. (2023). Bitlis-Muş Region in The Early (Grenlandian) and Middle (Nortgripian) Holocene in The Light of Archaeological Data, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 6(10): 1367-1383.

GİRİŞ

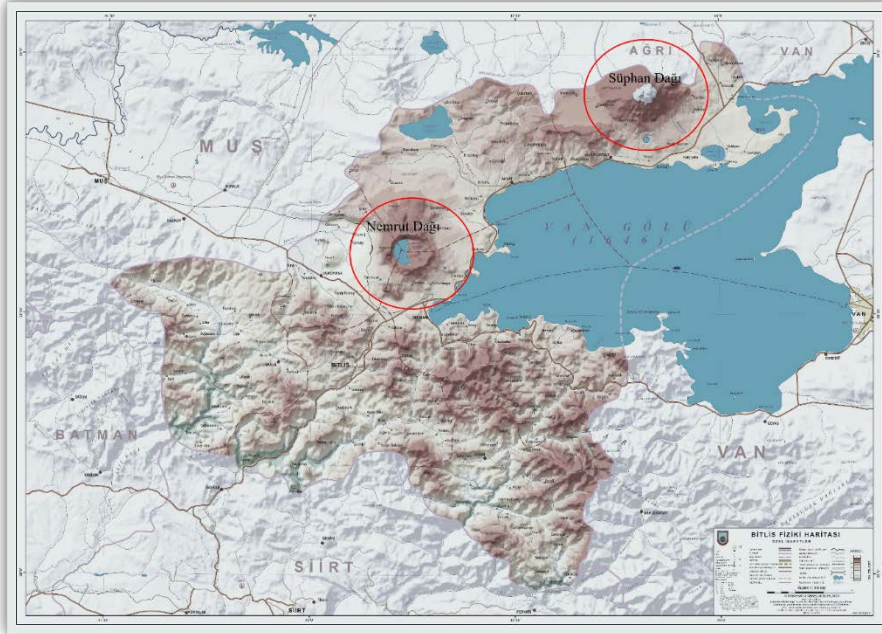
Doğu Anadolu arkeolojisi özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra, Türk Tarih Kurumu'nun kurulmasıyla birlikte araştırılmaya başlanmış ancak bu araştırmalar yeterli düzeyde olmamıştır. Bu araştırmalar farklı disiplinlere ait bilimsel-akademik kişilerce yapılmış kısa süreli araştırmaları içermektedir. Bunun yanı sıra Cumhuriyet öncesine ait gezginler, tarihi eser meraklıları ve yabancı araştırmacılar tarafından bölge birçok kez incelenmiştir. Elbette bunda en önemli etken bölgede Demir Çağlarında etkin güç olan Urartu Krallığı ve krallığa ait olgular gelmektedir. Bölge, arkeoloji açısından en önemli dönemlerini 1960 sonrasında yaşamaya başlamıştır. Özellikle barajlar (Karakaya ve Keban Barajları) vesilesiyle yapılan kazılar sonucu bölgenin zenginliği fark edilmiş ve dikkatleri üstüne çekmeye başlamıştır. Bu barajlardan dolayı yapılan kazılar özellikle Malatya-Elazığ Bölümü'nün çok iyi bilinmesine vesile olmuştur. Barajlar dışında bölgede müze (bakanlık), arkeoloji enstitüsü gibi farklı kurumlar tarafından yapılan bilimsel kazılarda bulunmaktadır. Van Gölü ve çevresinde, özellikle Urartu Krallığı'na ait kalelerde yapılan kazılar bu bölgenin de kısmen araştırılmasını sağlamıştır. Kale kazıları dışında birkaç höyük kazısı bölgenin kronolojisini göstermiş önemli kazılardır. Doğu Anadolu'nun kuzeyinde (Erzurum, Kars ve Bayburt illerinde) bölge tarihi açısından önemli, sonuçlar veren arkeolojik höyük kazılar yapılmıştır. Ancak aynı durum Doğu Anadolu'nun orta kısmı yani, Bitlis, Muş ve Bingöl üçlüsünün kapladığı alan için geçerli değildir. Çoğunlukla Urartu'ya (Kayalıdere ve Kef Kaleleri) ve daha geç (Bitlis Kalesi, Ahlat Mezarlığı gibi) dönemlere ait kale kazıları yapılmış ya da kazılmaya devam edilmektedir. Son birkaç yılda yine baraj inşaları nedeniyle Muş (Tepeköy Höyük, Erdoğan vd., 2023; Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023) ve Bingöl'de (Murat Höyük, Özdemir, 2021) höyük kazıları gerçekleştirilmiştir. Bu son dönem kazıları en azından bu iki il için yeterli veri sağlamaktadır. Ancak Bitlis ilinde henüz tam bir höyük kazısı yapılmamıştır, daha çok yüzey araştırmalarından bilinmektedir.

Bu çalışma özellikle Muş (Res. 1) ve Bitlis (Res. 2) illerinde yapılan arkeolojik araştırmalarla birlikte diğer bilimsel araştırmaları ele alarak iki ilin en erken dönemlerine dair kanıtlar aramaktadır. Özellikle ilk yerleşimlere sahne olan Neolitik ve sonrasında Kalkolitik Çağlara ait çıkarımlar oluşturulmuştur. Yine yüzey araştırmaları ve Tepeköy Höyük (Muş/Varto, Res. 1) kazıları ışığında Tunç Çağlarına ait önemli sonuçlara değinilmiştir. Genel olarak Muş ve Bitlis illerinin erken dönemlerine (Demir Çağı Öncesine) ait olan bu çalışmada bahsi geçen illerin erken dönemlerde ne denli önem arz ettiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Genel olarak zamansal sınırlamalar, Yakındoğu'da ilk yerleşimlerin kurulmaya başladığı Erken Holosen (Grönlandiyen)¹ ve toplulukların köklü değişimler geçirdiği orta holosen (Nortgripiyen)² dönemlerini kapsamaktadır. Bu bağlamda arkeolojik kronoloji bakımından Proto-Neolitik Çağ, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı ele alınmaktadır.

¹⁻² Uluslararası Stratigrafi Komisyonu tarafından Holosen Dönem, 2018 yılından itibaren üç evreye ayrılmıştır. Komisyona göre Erken Holosen "Grönlandiyen" (Günümüzden Önce 11.700-8.200 yılları arası), Orta Holosen "Nortgripiyen" (Günümüzden Önce 8.200-4.200 yılları arası) ve Geç Holosen "Meghaliyen" (Günümüzden Önce 4.200-Günümüz arası) olarak ayrılmıştır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Holosen#> Erişim: 20.06.2023)

Resim 1: Muş İli Fiziki Haritası (harita.gov.tr'den alınmış ve düzenleme yapılmıştır)

Resim 2: Bitlis İli Fiziki Haritası (harita.gov.tr'den alınmış ve düzenleme yapılmıştır)

MUŞ-BİTLİS BÖLGESİ BİLİMSEL ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARI

Muş - Bitlis illerinin kapsadığı bölge hem gezginler hem de bilimsel araştırmacılar tarafından birçok kez ziyaret edilmiştir. Evliya Çelebi "Seyahatname" adlı eserinde bölgenin hem kültür hem de diğer zenginliklerinden bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 1986). Bunun dışında yine erken dönemlerde hem yerli hem de yabancı bilimsel araştırmacılar bölgenin, özellikle yüzeyde bulunan zenginlikleri ile ilgilenmiştir. Bununla birlikte bu bilimsel araştırmalar sadece arkeoloji bilimi ile ilgili değil farklı alanlarda ve disiplinlere bağlı bilim dallarıyla da yapılmıştır. Ancak konumuz gereği bu çalışmada sadece arkeolojik bilimsel çalışmalar ele alınmıştır. Özellikle

Doğu Anadolu ve konumuzu ilgilendiren Muş-Bitlis il bölgeleri Türk Tarih Kurumu'nun kurulmasından sonra çeşitli araştırmalara ve çalışmalara konu olmaya başlamıştır.

1945 yılında Kılıç Kökten Doğu Anadolu Bölgesi'nin prehistorik dönemlerini araştırmak ve belgelemek amaçlı yüzey araştırmaları gerçekleştirmiştir. Muş-Bitlis bölgesini de ziyaret eden Kökten bölgede özellikle prehistorik dönemlere ait izlerin olduğunu söylemektedir (Kökten, 1946). 1956 yılında Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelen C. A. Burney, Muş-Bitlis ve Van Bölgesini bisikletle dolaşarak höyükleri ve yerleşim yerlerini kayıt altına almıştır. Bölgede yaptığı araştırmalarda, bölgenin dönem ve malzemesini de tanımlayan Burney Muş bölgesinde M. Ö. 2000'lerde yerleşim olmadığını söylemiştir (Burney, 1958). 1965-1966 yıllarında Varto ilçesinde bulunan Kayalidere yerleşiminde kazı çalışmaları başlatan Burney, bölge tarihine ve Urartu tarihine ışık tutmuştur. Burney bu araştırmalarından sonra 1958 yılında G. R. J. Lawson ile birlikte Bitlis ilinin Adilcevaz ilçesi sınırlarındaki ve Urartu Krallığı'nın önemli kalelerinden olan Kef Kalesi'nde bulunan stelleri arkeoloji camiasına kazandırmıştır. 1959 yılından itibaren özellikle Van Gölü çevresinde Afif Erzen başkanlığında (İstanbul Üniversitesi ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına) çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda 1964 yılında Kef Kalesi'nde Emin Bilgiç ve Baki Ögün tarafından arkeolojik kazılar yapılmıştır (Bilgiç ve Ögün, 1964). 1991-1993 yıllarında Alparslan Barajı I yapımında, Muş'ta yüzey araştırması yapan Mitchell S. Rothman, bölgenin höyüklerle zengin olduğunu fakat çok tahrip olmuş olduğunu belirtmiştir. Ayrıca sunduğu verilerle Muş bölgesi için genel bir kronoloji oluşturmuştur (Rothman, 1992; 1994). 1995-1999 yıllarında Aynur Özfirat Bitlis ve Muş illerinde Tunç ve Demir Çağları'na yönelik çalışmalar yapmıştır. Özfirat bu çalışmalarıyla birlikte bölgede zengin bir Tunç ve Demir Çağı'nın varlığını ortaya koymuştur (Özfirat, 1999; 2000; 2001). 2009- 2014 yıllarında Hanifi Biber başkanlığında bir ekip Muş ilinin her yerini gezerek ayrıntılı bir çalışma yapmış ve bu çalışmalar çeşitli yayın gruplarıyla sunulmuştur (Biber, 2016; 2018; Biber ve Çavuşoğlu, 2011; 2013; Biber vd., 2012). Son olarak Muş ili, Varto ilçesine bağlı Tepeköy köyü içinde yer alan Tepeköy Höyük kazıları, Alparslan Barajı (HES Projesi) su toplama alanı içinde kaldığından dolayı Ahlat Müzesi tarafından 2014, 2017 ve 2018 yıllarında kurtarma kazıları yapılmıştır (Erdoğan vd., 2021; Erdoğan vd., 2023). Yine aynı proje dahilinde 2018-2019 yıllarında aynı bölgede bulunan önemli Urartu kalesi olan Kayalidere Kalesi'nde de kurtarma kazıları yapılmıştır (Erdoğan vd., 2020). Bu iki kazı sonucunda yüzey araştırmalarında elde edilen veriler netlik kazanmaya ve değişmeye başlamıştır.

Bu çalışmaların dışında yukarıda da belirtildiği üzere farklı bilim dallarına ait farklı çalışmalarda bulunmaktadır. Bitlis ilinde özellikle Demir Çağı ve sonrasına yönelik yüzey araştırmaları ve kazılar bulunmaktadır ki bu çalışmaların bazıları günümüzde de devam etmektedir. Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı, Bitlis Kalesi Kazısı, Kef Kalesi Kazısı ve son olarak 1071 Malazgirt Meydan Savaşı'nı araştırmak için yapılan çalışmalar devam etmektedir.

BÖLGENİN ZAMANSAL İKLİM DEĞİŞİMLERİ (HOLOSEN)

Doğu Anadolu Bölgesi yapılan analiz (farklı bilim dalları tarafından yapılan) ve arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde Paleolitik Çağ'dan (orta ve üst) günümüze değin canlıların yaşam alanlarından biri olduğu görülmüştür. İnsan topluluklarının bölgeyi Paleolitik Çağ'da bildiği ve hatta bölge kaynaklarını kullandığı da bu çalışmalarla belgelenmiştir. Ancak Neolitik Çağ sonuna kadar bu insan topluluklarının bölgede tam bir yerleşim kurduğuna ve uzun süreli bir yaşam ortamı oluşturduğuna dair kanıtlar oldukça zayıftır. Bu durumun başlıca nedenleri arasında iklim şartları gelmektedir. Genel olarak Paleolitik Çağ'dan günümüze bölgenin iklim şartlarına baktığımızda ise bunun aslında bir mantık çerçevesine oturduğu görülmektedir.

Ancak bu durum bölgede hiç yerleşim kurulmadığı ya da bu eski dönemlerin bu bölge de yaşanmadığını akla getirmemelidir.

Geçmişin iklim bilgilerini, farklı branşlara mensup bilim insanlarının yapmış olduğu izotop analizleri ve arkeolojik kazılarda elde edilen verilerle öğrenmek mümkündür. Özellikle Doğu Anadolu ve yakın çevresinde birçok defa yapılan analiz çalışmaları bölgenin geçmiş iklimi hakkında yeterli bilgiler sunmaktadır (Kuzucuoğlu vd., 2010; Landmann vd., 1996; Litt vd., 2012; Litt vd., 2014; Ön vd., 2017a; Ön vd., 2017b; Ön ve Özeren, 2019; van Zeist ve Woldring, 1978; van Zeist ve Bottema, 1991; Wick vd., 2003). Yapılan bu araştırmalar ve analizler sonucunda Doğu Anadolu ve çevresinin benzer iklimsel değişimler geçirdiğini ancak Mezopotamya Bölgesine göre farklılıkların olduğunu göstermektedir. Bu farklılıklarda Doğu Anadolu Bölgesinin coğrafyası (enlem ve yükselti) ile ilişkili gibi görünmektedir.

Son dönemlerde Zeki B. Ön ve arkadaşlarının Hazar ve Van gölleri civarında yapmış oldukları çalışmalar özellikle Doğu Anadolu Paleo-iklimini ve süreç boyunca iklimsel değişimleri en iyi sonuçları ile sunmuşlardır (Ön vd., 2017a; Ön vd., 2017b; Ön ve Özeren, 2019). Keza bu sonuçlar daha erken dönemlerde yapılan analizlerle de karşılaştırıldığında neredeyse aynı verilerin olduğu görülmektedir. Genel olarak Doğu Anadolu ve çevre bölgelerin süreçsel iklim değişimlerine bakıldığında ise; Lucia Wick ve ekibi (2003: 666, 673) tarafından Van Gölü ve çevresinde yaptıkları analizler sonrası hem gölün olduğu bölge hem de daha güney kesimleri aynı göstergeleri iletmektedir. Çünkü Van Gölü ve çevresi yıllık yağış ortalamasının fazla olması ve yüksek basınçlı Subtropikal kuşağın iklim dalgalanmalarına karşı hassas olmasından Mezopotamya ile karşılaştırılabilir. Bu verilere göre bahsi geçen bölgeler Genç Dryas ve Erken Holosen sırasında çok kurak koşullar gösterirken ardından yaklaşık MÖ 10.500'lerde ani bir ısınma görülmektedir. Zeki B. Ön ve arkadaşlarının Hazar Gölü ve Van Gölü'nde yapmış oldukları analiz sonuçlarında ise diğer analizlere benzer sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre Holosen öncesinde bölge soğuk ve yağışlı iken holosen ile birlikte ısınmalar yaşanmaya başlanmış ve bölgede "Holosen Normalleri" MÖ 8.000'li yıllarda tamamlanmıştır (Ön vd., 2017a; Ön vd., 2017b; Ön ve Özeren, 2019). İsrail sınırlarında bulunan Soreq (Bar-Matthews vd., 2003: 3190) ve Lübnan sınırlarındaki Jeita (Verheyden vd., 2008: 378), karstik mağaralarında yapılan analizlerde ise erken dönemlerde yağışların artmaya başladığı görülmektedir. Erken Holosen' de yukarıda verilen analizlik alanlardan alınan örnekler neticesinde tüm Yakındoğu'da yaklaşık MÖ 9.300'lerde havanın daha ısındığı ve nem miktarının giderek arttığı görülmektedir (Denies vd., 2015: 297; Denies vd., 2016: 6). Zeki Ön vd., 2017; Ön ve Özeren, 2019; Lucia Wick vd., 2003 ve diğer araştırmacıların Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapmış oldukları polen analizleri Mezopotamya'dan farklı olarak Doğu Anadolu'da asıl ısınmaların MÖ 8000'lerde başladığını, daha önce ısınmalar olmasına karşın yerel özelliklerden dolayı çevre bölgelere göre nispeten daha az hissedildiği anlaşılmaktadır. Erken Holosen'den Orta Holosen'e geçişte fazla bir değişim görülmemektedir. Ancak bazı analizler bölgesel bir nemlilik ve yağış değişkenliğini göstermektedir. Litt ve diğerleri (2012: 102-103) Ölü Deniz Havzası'ndan aldıkları polen kayıtlarına göre Yakındoğu'nun MÖ 10.000 ve MÖ 6.500 yılları arası sıcak ve kurak bir iklim yaşadığını ileri sürmüştür. Ancak Van Gölü, Hazar Gölü, Soreq ve Jeita mağaralarında alınan analiz örnekleri daha farklı bir iklimi göstermektedir. Soreq Mağarasında MÖ 8.500-7.000 yılları arası Yakındoğu'da yüksek yağış izleri varken, aynı şekilde Jeita Mağarasında MÖ 9.200-6.500 yılları arası nemli bir iklim göstermektedir. Benzer özellikler Van Gölü için MÖ 6.200-4.000 yılları arası için geçerlidir. Holosen sırasında Yakındoğu'da MÖ 4.200-4.000 yıllarında sıcak ve kurak iklim şartları görünmeye başlamıştır, Litt ve diğerlerinin (2012: 102-103) Ölü Deniz havzasından elde ettikleri sonuçlar bu sebeple kesin sonuçlar olmadıkları görülmektedir (Bat-Matthews vd., 2003: 3195; Dinies vd., 2016: 11; Engel vd., 2012: 135). Hazar Gölü verilerinde

bölge MÖ 8000-5000 yılları arasında sıcaklık yüksek değerler verirken, aşırı bir kuraklıktan da bahset mümkündür (Ön vd., 2017).

Orta ve Geç Holosen geçişte oldukça belirgin bir ısınma izlerine rastlanmaya başlamıştır (Van Gölü sonuçlarına göre yaklaşık MÖ 4.200'lerde). Akdeniz iklimi kış yağmurları azalmaya başlamış, nemlilik düşmüş ve karasal iklim görünmeye başlamıştır. Benzer sonuçlar Van Gölü ve Hazar Gölü'nden alınan analizlerde de görülmektedir. Özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde MÖ 5000'lerden sonra sıcaklıkların düştüğü ve belli zamansal dönemlerde ise aşırı kuraklıkların yaşandığı görülmektedir. Mezopotamya 'da ise Jeita Mağarasından alınan analizlerde ise yağış MÖ 6500'lerden itibaren düşmeye başladığı ve MÖ 4.binden itibaren nemli iklimde kademeli düşüş yaşandığı görülmektedir. Soreq ve Jeita Mağaralarında ise benzer bir durum görülmektedir. Günümüzden yaklaşık 7000 yıl önce kuraklığın başladığı ve artarak günümüze geldiği görülmektedir. Tüm Yakındoğu'da yukarıda bahsi geçen analizler sonucunda MÖ 7000'lerden sonra karasız bir iklim rejimi başlamış, bölgesel ısınmalar ve soğumalar farklı dönemlere yansımıştır (Wick vd., 2003: 673; Verheyden vd., 2008: 378-380; Bar-Matthews vd., 2003: 3195; Flohr vd., 2013: 1532; Bar-Matthews ve Ayalon, 2011: 168; Bar-Matthews vd., 1999: 91; Bond vd., 1997: 1263). Azımsanmayacak tek bir gerçek MÖ 7000' den sonra bölgenin kuraklık yaşamaya başlamış olmasıdır. Bahsi geçen tarihten itibaren farklı nedenlerden ötürü hızlı iklim değişimleri (RCC) yaşanmıştır. Kuzey Atlantik Salınımları, Enlem ve Atmosferik nedenler bunlardan bazılarıdır.

ERKEN HOLOSEN "GRÖNLANDİYEN" DÖNEM

Proto-Neolitik ve Neolitik Çağ

Bitlis ve Muş illerinin erken dönemlere ait arkeolojik geçmişi tam olarak araştırılmadığından bu konu ile ilgili varsayımlar çevre bölgelerden elde edilen verilerle oluşturulmuştur. Her iki il oldukça önemli bir coğrafyada ve konumda yer almaktadır. Mezopotamya'nın kuzeyde en uç sınırı olan Güneydoğu Toros dağ sırasının ayırdığı alanda bulunan iki ilin kapsadığı bölge aynı zamanda kuzeyde Kafkas ve doğuda İran kültürel bölgeleriyle de bağlantılıdır. Tıpkı Malatya Aslantepe'de ortaya çıkarılan hem Eski Mezopotamya hem de Eski Kafkas izleri bu duruma en iyi örnek olarak gösterilebilir. Muş ve Bitlis için bu bağlantı (Eski Mezopotamya ve Kafkas bağlantısı) akla biraz şüpheli gelebilir ancak bilimsel araştırmalar aslında bu bağlantının çok daha eski dönemlerde kurulduğunu açıkça göstermektedir. Muş, Bitlis ve Bingöl üçlüsünün oluşturduğu alan yaklaşık 12000 yıl önce³, avcı toplayıcı-ilk yerleşik topluluklar tarafından bilinmektedir ve bu bölgeyi özellikle obsidyen kaynakları için çoğu kez ziyaret ettikleri ya da bir ticaret/takas sonucu obsidyeni kendi topraklarına Mezopotamya, Levant ve Kıbrıs topraklarına kadar götürdükleri yapılan analizler sonucu kesinleşmiştir (Bigazzi vd., 1998: 83; Ercan vd., 1994: 506. Cauvin ve Chataigner, 1994: 529; Chataigner vd., 1998: 529-530; Moutsiou, 2019:157-159; Stordeur, 2015) Keza bu durum sonraki dönemlerde de değişmemiş, yerleşik hayata geçen topluluklar yine aynı bölgeden obsidyen sağlamaya devam etmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi ve özellikle Bitlis-Muş-Bingöl üçlüsünün bulunduğu alan obsidyen bakımından çok zengin olmasına karşın konuyla ilgili çalışmalar oldukça azdır. Paleolitik Çağ boyunca toplulukların obsidyeni kullandıkları bilinmesine karşın bu kullanımlar sadece hammadde kaynağının çevresi ile sınırlı kalmıştır (Kuhn vd., 2015; Yalçınkaya, 1998). Yaklaşık 40000 yıl önceye ait yerlerde, obsidyenin kaynağından uzak bölgelerde ele geçmeye başlamasıyla erken bir ticaret/takas sisteminin varlığını akla getirmesine karşın kesin değildir

³ Paleolitik Çağ'da da olmasına karşın bu çalışma yerleşik hayatı baz aldığından konuya eklenmemiş ancak varlığı bilinmektedir.

ve bu konu hakkında tartışmalar devam etmektedir (Frahm ve Hauck, 2017; Maeda, 2003; Carter vd., 2013). Özellikle Doğu Anadolu gibi obsiyen bakımından zengin bölgede Paleolitik ve hatta Neolitik Çağlar için hammadde kaynağında bir yerleşimin varlığından bahsetmek şu an için muhtemel değildir. Çoğunlukla diğer bölgelerde bulunan (Göllü Dağ kaynağında olduğu gibi, Balkan-Atlı vd., 2013:468) kamp ya da geçici atölyeler kurulmuştur. Benzer örneklerden yola çıkılarak Bitlis-Muş-Bingöl illerinden ki (özellikle Bitlis-Nemrut Dağı ve Bingöl Dağları) benzer örneklerin olabileceği akla gelmektedir. Ancak bu konuda çalışmalar oldukça sınırlı olduğundan bu durum henüz muallaktır.

Levant (Güney) ve Mezopotamya gibi erken yerleşimlere sahne olan bölgelerde özellikle Holosen ile birlikte çok fazla obsidyen aletin kullanılmaya başlanması bazı araştırmaların yapılmasını mecburi kılmıştır. İlk araştırmalar bu bölgelerde ele geçen obsidyen aletlerinin kaynağının belirlenmesidir. Bu doğrultuda Bitlis/Nemrut Dağı (az örnekle Süphan Dağı), Bingöl Dağları ve Tendürek Dağları Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ana obsidyen kaynaklarıdır. Bunun dışında İç Anadolu Bölgesi'nin obsidyen yataklarının da çok tercih edildiği görülmektedir (Chataigner, 1994; 1998; Frahm, 2012; Carter vd., 2013; Renfrew vd., 1966; 1968). Diğer bir araştırma konusu ise obsidyen kaynaklarının kalitesi ile ilgilidir ancak bu durum henüz tam olarak sonuçlanmamıştır. Arkeolojik alanlarda elde edilen obsidyen buluntusuna bakıldığında Nemrut Dağı ve Bingöl malzemelerinin yoğunluğundan çok fazla tercih edildiği anlaşılmaktadır. Son araştırma alanı ise hammaddenin nerede işlendiği ile ilgilidir. Yukarıda da değinildiği üzere Nemrut ve Bingöl Dağlarında Paleolitik ve Neolitik dönemlere ait herhangi bir yerleşim keşfedilmediğinden daha çok geçici kamp ve atölyelerden bahsedilebilir. Keza bu durum Yukarı Dicle Bölgesi'nde bulunan Körtik Tepe'de ele geçen Nemrut ve Bingöl kaynaklı obsidyenlerle kısmen doğrulanmıştır. Körtik Tepe'de ele geçen obsidyenlerde iki işleme unsurunun varlığından bahsedilmektedir. İlki ana kaynak bölgesinde malzemenin tamamen işlenip alet olarak yerleşime getirildiği, diğeri ise malzemenin alet üretimine hazır hale getirildikten sonra yerleşimde alet olarak son işlemlerin yapıldığıdır (Carter vd., 2013: 561). Benzer örneklerin Güsir Höyük (Altınbilek-Algül, 2013: 29-292), Hallan Çemi (Rosenberg, 2007a), Demirköy (Rosenberg, 2007b) Tell Sabi Abyad (Astruc vd., 2007), Ali Kosh, Tell Shimshara, Jarmo, Mureybet, Jerf El Ahmar, Tell Abr'3, Cheikh-Hassan, Dja'de El Mughara, Abu Hureyra, Tell Halula, Tell Aswad, Qdeir 1 gibi Mezopotamya ve Güney Levant Neolitik Çağ yerleşimlerinde görmek mümkündür (Abbés, 2001; Khalidi vd., 2013; Orenge vd., 2013; Pernicka vd., 1997; Renfrew, 1969, 1970, 1977; Yartah, 2013; Stordeur, 2015). Bu verilerden hareketle Bitlis ve Muş il bölgelerinde ilk yerleşimlere ait izlerin varlığı tam olarak bilinmese de çevre ya da uzak bölgelerde bulunan ilk yerleşimler ve topluluklar tarafından sürekli kullanılmışlardır. Çoğunlukla hammadde kaynaklarından dolayı tercih edilmiş ve en önemli hammadde kaynağını da bölgede çok miktarda bulunan obsidyen oluşturmaktadır. Diğer hammaddelerin ise ne denli tercih edildiği ya da sadece obsidyenin kullanıldığı kesin değildir. Bu bağlamda Bitlis ve Muş il Bölgeleri için birkaç soru ve öneri oluşturmak mümkündür. Bu soru ve öneriler, döneme ait çalışmaların olmamasından dolayı şu an için sadece varsayımsal olarak kabul edilmektedir.

Daha güneyde yaşayan topluluklar bu bölgeye nasıl geldi ve obsidyeni nasıl çözdüler? Bu soruya cevap aslında başka soruların ortaya çıkmasına denir olmaktadır. Örneğin; bu bölgede (Muş, Bitlis ve Bingöl) güneydeki gibi avcı toplayıcı topluluklar vardı ve bölgede bol bulunan obsidyeni işlemekte ustaydılar ve bir iletişim ile birlikte güneyli topluluklarla etkileşim başladı (takas gibi). Bir diğer cevap ise güneydeki avcı toplayıcılar bu bölgeye (Muş, Bitlis ve Bingöl) besin (av hayvanı) sebebiyle geçici olarak gelmiş ve obsidyeni tanıyıp güneye götürmüş olabilirler ancak yine de bu bölgede geçici de olsa basit yerleşkeler kurmuş ya da mağaralarda

ikamet etmiş olmalıdırlar. Sorunun cevaplarından çıkarılan en iyi sonuç bu bölgenin erken dönemlerde bilindiği ve geçicide olsa yerleşim kurduklarıdır.

Bu bölgeden (Muş, Bitlis ve Bingöl ya da Kafkaslardan) güneye göçler mi oldu? Bu soru için kesinlik diyebileceğimiz cevap bulunmamaktadır en azında Proto Neolitik ve Neolitik Çağ için. Ancak Neolitik Çağ sonrası kuzeyden güneye, güneyden kuzeye göçlerin yaşandığına dair kesin kanıtlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki Geç Neolitik-Kalkolitik Çağ Mezopotamya kültürü olan Halaf Kültürü'nün Van-Tilki Tepe'deki varlığıdır (Korfmann, 1982; Kılıç, 2006). Diğer bir kanıt ise Erken Transkafkasya Kültürü olarak adlandırılan ve Geç Kalkolitik-Erken Tunç dönemine tarihlendirilen kültürün Filistin içlerine kadar izlerini bıraktığı göç gösterilebilir. Yani bu bölgede yaşamını sürdüren avcı toplayıcılar daha güneye gitmiş ve bunun sonucunda bu bölgedeki zenginlikler bu şekilde öğrenilmiştir.

ORTA HOLOSEN “NORTGRİPIYEN” DÖNEM

Kalkolitik Çağ

Muş-Bitlis bölgesinin Kalkolitik Çağı tıpkı Neolitik Çağ gibi oldukça az verilerle temsil edilmektedir. Daha çok yüzey araştırmalarında ele geçen birkaç çanak-çömlek parçası ile dönemin varlığı kısmen belgelenmiştir. Ancak sınırlı sayıda olan arkeolojik kazılarda Neolitik Çağ gibi bu döneme de ait hiçbir materyal ele geçmemiştir. Yüzey araştırmalarında ele geçen çanak-çömlekler ise Mezopotamya'nın Geç Neolitik-Kalkolitik kültürü olan Halaf Kültürü'ne ait boyalı birkaç örnekten oluşmaktadır (Rothman 1994; Biber, 2018). Bunun dışında mal grubu ve kalitesi bakımından Kalkolitik Çağ malzemesi olarak nitelendirilmiş kırık çanak-çömleklerde bulunmaktadır (Biber, 2018). Yukarı da ele alındığı üzere bahsi geçen iki il bölgesi iklim ve coğrafya bakımından tam olarak elverişli hale gelmemiş gibi görünmektedir. Ancak Van-Tilkitepe'de Halaf Kültürü'nün (Korfmann, 1982; Kılıç, 2006) ve Malatya-Elazığ Bölgesi'nde ise Obeid ve Uruk gibi Mezopotamya'nın Kalkolitik Çağ kültürlerine (Frangipane, 1997a; 1997b; 2002; Frangipane ve Palmieri, 1983; Palmieri, 1981) ait verilerin bulunması aslında iklimsel değişimin başladığını ve bölgenin genel olarak yerleşime hazır hale geldiğini göstermektedir. Ancak bu durum Muş ve Bitlis gibi yükseltisi ve yağışı fazla olan yerler için aynı şekilde ilerlememiş gibi görülmektedir. Yüzey araştırmalarında ele geçen Halaf ve Kalkolitik Çağ çanak-çömlek parçalarının varlığı ise yine geçici göç ya da geçici yerleşimlerle açıklanabilir. Bunun dışında bölge asıl kalıcı yerleşimleri ve büyük kültürel değişimleri Kalkolitik Çağ sonlarında ve Tunç Çağlarında Kafkasya üzerinden geldiği kabul edilen büyüklü-küçüklü birçok göç ile yerleşim görmeye başlamış gibi görülmektedir.

Erken Tunç Çağı

Bu dönem Doğu Anadolu Bölgesi için oldukça karmaşık ancak bir o kadar zengin bir zaman aralığı olarak görülmektedir. Kalkolitik Çağ sonlarından itibaren Kafkasya toprakları üzerinden Doğu Anadolu'ya, hatta Sivas il sınırlarına (Engin, 2010) kadar yayılan ve daha güneye Filistin içlerine kadar uzanan geniş zamanlı büyük göçler yaşanmıştır (Işıklı, 2011). Bu göçlerle bu topraklara yerleşen topluluklar kendi kültürlerini de beraberinde getirerek bölgeyi tamamen etkisi altına almayı başarmıştır. Bu dönem (Geç Kalkolitik – Erken Tunç) bahsi geçen kültürden dolayı ya çıkış noktaları baz alınarak ya da ilk buluntu yerlerine göre farklı isimlendirmeler almaktadır. Ancak en yaygın kullanım Erken Transkafkasya Kültürü (ETr) veya Karaz Kültürü'dür (Işıklı, 2011). Bu kültür tüm yayılım alanı içinde birçok merkezle çok iyi temsil edilirken Muş-Bitlis Bölgesi son yıllara kadar muallak kalmış, yüzey araştırmalarında elde

edilen veriler üzerinden incelenmiştir. Ancak Tepeköy kazıları ile bu kültürün kesin varlığı tüm materyalleri ile kanıtlanmıştır (Erdoğan vd., 2023; Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023).

Erken Transkafkasya Kültürü çanak-çömlekleriyle, mimarisiyle, sembolizm-inanç sistemiyle, maden işlemeyle ve yaşam tarzlarıyla diğer kültürlerden farklılık gösterir. Bu sebepten ötürü kültürü bölgede tanımlamak kolay olsa da bölgesel farklılıklar olduğu da görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde birçok yerleşimde bu kültürün izlerini görmek mümkünken bu izler bazı farklılıklarla bahsi geçen bölgesel etkiye bağlı olarak değişim göstermektedir. Malatya-Elazığ Bölgesi'nde Aslantepe (Frangipane, 1997a; 1997b; 2002; Frangipane ve Palmieri, 1983; Palmieri, 1981), Norşuntepe (Hauptmann, 1982), Tepecik (Esin, 2000), Köşkerbaba (Bilgi, 1987), Erzurum Bölgesi'nde Karaz Höyük (Koşay ve Turfan, 1964; Işıklı, 2011), Sos Höyük (Sagona ve Sagona, 2000), Güzelova (Koşay ve Vary, 1967), Van Bölgesi'nde Karagündüz (Sevin ve Özfirat 1999), Van Kalesi Höyüğü (Konyar vd., 2012) ve Dilkaya (Çilingiroğlu, 1992) bulunmaktadır. Son dönemlerde de Bingöl'de Murat Höyük (Özdemir, 2021), Muş'ta Tepeköy Höyük (Erdoğan vd., 2023; Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023) kültüre ait veriler sağlamaya başlamıştır.

Muş Bölgesi'nde Hanifi Biber'in yapmış olduğu yüzey araştırmalarında ilçelerde dahil olmak üzere belgelenebilen 30'dan fazla yerleşim bulunmaktadır. Ancak bunlardan 27 yerleşimde kültürün kesinliğini gösteren bulgular ele geçmiştir (Biber, 2018). Bitlis Bölgesi'nde döneme yönelik araştırmalar eksik olduğundan bu sayı daha düşüktür. Aslında bu durum kültürün yaşam tarzından kaynaklı olmalıdır, çünkü yarı göçebe olan kültür çoğunlukla hayvancılık ve tarım ile ilgilendiğinden ova gibi düzlükleri tercih etmektedir. Keza yukarıda sayılan yerleşimlerin hepsi bir düzlük alan içinde bulunmaktadır. Muş'ta tespit edilen yerleşimler de aynı durumdadır. Bir ova içinde yükselen höyükler hem su kaynaklarına hem de tarım ve hayvancılığa el verişli alanları işaret etmektedir. Bitlis ise yeryüzü şekilleri bakımından bu kültüre pek uygun düşmemiş gibi görünmektedir. Ancak yine de Özfirat'ın yapmış olduğu çalışmalarda kültüre ait kanıtlar ele geçmiştir (Özfirat, 1999; 2000; 2001).

Yüzey araştırmaları verileri incelendiğinde özellikle çanak-çömlek bakımından kültürün yayılım alanı içinde ele geçen ve kültürün simgesi olan dış siyah, iç kahverengi/kiremit renklerde, çok iyi açkılı, bezemeli ya da bezemesiz oldukça kaliteli örnekler bulunmaktadır. Sadece bu tip mal grubu değil bununla birlikte yine aynı kalitede, açkılı, bezemeli ya da bezemesiz tamamen, kahverengi (farklı tonlarında), siyah, gri ve kiremit renkli mal grupları da bulunmaktadır (Gökçe ve Kılıç, 2023). Bununla birlikte Tepeköy höyük kazılarında ele geçen kültür çanak-çömlek örnekleri bu yüzey araştırması verileri ile neredeyse aynıdır. Bundan dolayı Muş ve Bitlis illerinde bu kültürün varlığını ve yaşantısını anlamak için Tepeköy Höyük oldukça önemli bir kaynak durumundadır.

Kültürün diğer buluntu grupları Tepeköy Höyük kazılarında elde edilen verilerle ele alınmaktadır. Mimari, kültürün yayılım alanı içinde kazıları yapılan yerleşimlerin neredeyse hepsinde benzer örnekler söz konusudur. Bazı bölgesel farklılıklar olmasına karşın tipoloji ve gelişim neredeyse benzer özellikler göstermektedir. Bölgesel farklılıklar ise genelde hammadde (taş, ağaç, kil, hayvan gibi) ile anlaşılmaktadır. Genel olarak mimari, erken dönemlerde yuvarlak yapılardan oluşurken sonrasında hem yuvarlak hem de köşeli yapılar birlikte kullanılmıştır. Dönemin orta ve geç evrelerinde ise yuvarlak yapı geleneği terk edilmiş sadece köşeli yapılar tercih edilmiştir. Tek odalı ya da birkaç odadan oluşan bu yapıların içlerinde küçük bölmelerde oluşturularak depolama alanı ya da farklı kullanımlar için yapılmış özel alanlarda bulunmaktadır (Çiftçi, 2023). Aslantepe, Norşuntepe, Karaz ve Sos höyük gibi yerleşimlerde örneklerini gördüğümüz yapının ya da odanın tam ortasında yonca biçimli sabit ocak kullanımı Tepeköy Höyük'te *in-situ* olarak ele geçmemiştir. Oldukça kırık halde, atıl durumda yonca tipi ocaklar olmasına karşın yapı içinde ele geçmemesi ETr kültüründen sonra höyüğü kullanan topluluğun yenileme aşamasında bunları tercih etmediğini akla getirmektedir. Keza kazılarda

ele geçen verilerde bunu doğrulamaktadır. Bunun dışında Tepeköy Höyük'te çok miktarda üç ayaklı (tripot) ocaklar ve sabit, çapı 1.00 m'ye varan düz ya da leğen biçimli ocaklarda bulunmaktadır (Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023). Diğer buluntu gruplarında ise yine diğer yerleşim yerleriyle aynı özellikler söz konusudur; madeni eserler (orak, bıçak, iğne, süsleme eşyaları, figürinler ve cüruf olarak nitelendirilen tanımsız parçalar) ve pişmiş toprak eserler (figürinler, ağırşaklar, taraklar) gibi (Erdoğan, 2023, Çiftçi, 2023; Gökçe ve Kılıç, 2023; Kaçmaz Levent, 2023; Parlıtı, 2023; Kılıç, 2023).

Yüzey araştırmaları ve Tepeköy Höyük kazısı sonrası Muş-Bitlis Bölgesi Erken Tunç Çağı (Erken Transkafkasya Kültürü) daha iyi anlaşılmasına ve diğer bölgelerle karşılaştırılmaya başlanmıştır.

SONUÇ

Muş ve Bitlis illerinde yapılan arkeolojik çalışmalar iki ilin Tunç Çağlarından günümüze değin zengin bir kültürel çeşitliliğinin olduğunu kısmen göstermiştir. Keza bu doğrultuda yapılan bilimsel kazı çalışmaları da bunu destekler niteliktedir (Biber, 2018; Erdoğan vd., 2023; Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023). Ancak Tunç Çağları öncesi dönemler ile ilgili veriler yok denecek kadar azdır. Bunun sebebi ise yapılan çalışmaların odak noktasının belirli konulara yönelik olması ve bahsi geçen daha erken dönemlere ait materyallerin fark edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda bu il bölgeleri obsidyen kaynaklarından dolayı sürekli tercih edilmiş ve bu kaynakları özellikle Mezopotamya ve Levant gibi uzak bölgelere kadar taşınmıştır (Chataigner, 1994; 1998; Frahm, 2012; Carter vd., 2013; Renfrew vd., 1966; 1968). Bu uzak bölgelerde yapılan araştırmalar veya kazılarda elde edilen veriler özellikle Nemrut Dağı (Bitlis) ve Bingöl Dağları'nın obsidyenlerinin sürekli tercih edildiğini göstermektedir (Altınbilek-Algül, 2013: 29-292; Rosenberg, 2007a; 2007b; Astruc vd., 2007; Abbés, 2001; Khalidi vd., 2013; Orange vd., 2013; Pernicka vd., 1997; Renfrew, 1969, 1970, 1977; Yartah, 2013; Stordeur, 2015). Bu verilerden yola çıkılarak en azından Bitlis il Bölgesi'nde geçici bile olsa bir ya da birden fazla yerleşimin olması muhtemeldir. Özellikle dağlık bir bölge olan Bitlis ilinde birçok mağara bu erken topluluklar tarafından kullanılmış olmalıdır. Muş ili ise bu erken dönemlerde bir obsidyen takas/ticareti yolu üzerinde olması muhtemeldir. Muş ili hem Bitlis hem de Bingöl obsidyen kaynaklarının ortasında olması ve tarıma elverişli sulak arazilerinin olması bu ili bir istasyon olarak göstermektedir.

Arkeolojik yüzey araştırmalarında bu iki il bölgesinde Paleolitik ve Neolitik Çağlara ait bulguların ele geçmemesinin nedeni ise iklim ve coğrafya ile ilişkilidir. Bahsi geçen iki il bölgesi yukarıda da ele alındığı üzere yaklaşık MÖ 8000'li yıllara kadar yerleşime elverişli değildir. Yaklaşık MÖ 6200'lerde ise kısmen tercih edilmeye başlanmış ancak yine de bölge de kalıcı yerleşim izleri yoktur (Ön vd., 2017a; Ön vd., 2017b; Ön ve Özeren, 2019; Wick vd., 2003). Arkeolojik verilerden yola çıkılarak bölgenin kısmen Kalkolitik Çağ sonlarında yerleşim görmeye başladığı söylenebilir. Ancak yine de Neolitik Çağ ve Erken Kalkolitik Çağ'da bölge de yerleşim (kalıcı veya geçici) olmadığı anlamına gelmemelidir. Keza bahsi geçen dönemlerde iklime ve coğrafyaya bağlı olarak oluşturulan yerleşimler tek dönemlik ya da kısa süreli yerleşimler olmalı ve çoklu stratigrafi (höyükleşme) yapısı beklenmemelidir. Yapılan yüzey araştırmaları höyük ve kale gibi fark edilebilen olgulara yönelik yapıldığından tek dönemlik yerleşimlerin fark edilmemesi muhtemeldir. Keza Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen ve kazılan çoğu Neolitik Çağ (özellikle Erken Neolitik Çağ) yerleşimi tek dönemliktir ve höyükleşme neredeyse yoktur. Aynı durumun bu il bölgelerinde de olması mümkündür.

Sonuç olarak hem iki il bölgesinde hem de çevre bölgelerde elde edilen verilerden yola çıkılarak Erken ve Orta Holosen'de bölgeler sürekli kullanılmıştır. Obsidyen yataklarında ya da yakın

çevrelerde kalıcı ya da geçici yerleşimler, mağaralar ve istasyonlar kurulmuş ve bölgede Neolitik Çağ ve Kalkolitik Çağ'a ait kalıntıların olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bundan dolayı özellikle bu dönemler ve çıkarımlar üzerinden ayrıntılı bir çalışma sonrası bu savların doğruluğu kesinlik kazanacaktır.

KAYNAKÇA

Abbés, F. (2001). Nouvelles recherches sur l'Obsidienne de Cheikh Hassan (Vallée de l'Euphrate, Syrie) au neolithique: PPNA et PPNB Ancien, *Tome*, 78, 5-17.

Altınbilek-Algül, Ç. (2013). The Lithic Assemblages of Gusir Höyük (Turkey) The Preliminary Results, Stone Tools. in Ferran Borrell, Juan José Ibáñez, Miquel Molist (Ed.), *Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East*, (289-297), Barcelona.

Astruc, L, Gratuze, B., Pelegrin, J. and Akkermans, P., (2007). From production to use: a parcel of obsidian bladelets at Sabi Abyad II. In: Astruc, L., Binder, D., Briois, F. (Eds.), *Technical Systems and Near Eastern PPN Communities*, (pp. 327–341). Editions APDCA, Antibes.

Balkan-Atlı, N., Kayacan, N., Balci, S., Astruc, L. and Erturaç, K., (2013). Göllü Dağ Obsidian Project. In: Borrell, F., Ibáñez J.J., Molist M. (Eds.), *Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East* (pp. 465–474). Bellaterra, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

Bar-Matthews, M. and Ayalon, A. (2011). Mid-Holocene climate variations revealed by high-resolution speleothem records from Soreq Cave, Israel and their correlation with cultural changes. *The Holocene*, 21, 163–171.

Bar-Matthews, M., Ayalon, A., Gilmour, M., Matthews, A. and Hawkesworth, C.J. (2003). Sea-Land Oxygen Isotopic Relationships from Planktonic Foraminifera and Speleothems in The Eastern Mediterranean Region and Their Implication for Paleorainfall During Interglacial Intervals. *Geochimica et Cosmochimica Acta*, 67, 3181–3199.

Bar-Matthews, M., Ayalon, A., Kaufman, A. and Wasserburg G.J. (1999). The Eastern Mediterranean paleoclimate as a reflection of regional events: Soreq cave Israel. *Earth and Planetary Science Letters*, 166, 85–95.

Biber, H. (2018). *Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları 2009-2014*. İstanbul: Hiperyayın.

Biber, H. (2016). 2012 ve 2014 Yılları Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları. 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 335 – 360.

Biber H. ve Çavuşoğlu, R. (2013). 2011 Yılı Muş-Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması. 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 303 – 320.

Biber, H., Çavuşoğlu, R.ve Erdoğan. S. (2012). Muş İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları) 2010 Yılı Araştırmaları: Bulanık-Malazgirt, 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 3*, 373 – 401.

Biber, H. ve Çavuşoğlu, R. (2011), Muş İli ve İlçeleri 2009 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları). 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 201 – 224.

Bigazzi, G. Poupeau, G. Yeğingil, Z. and Bellot-Gurlet, L. (1998). Provenance Studies of Obsidian Artefacts in Anatolia Using the Fission-Track Method. In Cauvin, M.-C., ed., *L'Obsidienne au Proche et Moyen Orient: Du Volcan - l'Outil*, (69-89). BAR International Series, Oxford: Archaeopress.

- Bilgiç E. ve Ögün, B. (1964). 1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları. *Anadolu*, (08), 65-92. DOI: 10.1501/andl_0000000082.
- Bilgi, Ö. (1987). Köşkerbaba höyük Kazısı 1979, *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, Ankara, 211 - 226.
- Bond, G., Showers W., Cheseby, M., Lotti, R., Almasi, P., deMenocal, P., Priore, P., Cullen, H., Hajdas, I. and Bonan G. (1997). A pervasive millennial-scale cycle in North Atlantic Holocene and Glacial climates. *Science*, 278, 1257–1266.
- Burney, C. A., Eastern Anatolia in The Chalcolithic and Early Bronze Age, *Anatolian Studies* 3, 1958, 158 – 174.
- Burney, C. A., (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London: Weidenfeld and Nicolson, History of Civilization Series.
- Campbell, S., and Healey, E. (2018). Diversity in obsidian use in the prehistoric and early historic Middle East. *Quaternary International*, 468, 141-154. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.09.023>.
- Carter, T., Grant, S., Kartal, M., Coşkun, A. and Özkaya, V., (2013). Networks and Neolithisation: sourcing obsidian from Körtik Tepe (SE Anatolia). *J. Archaeol. Sci.* 40, 556–569.
- Cauvin, M. C. and Chataigner, C. (1996). Possible relationships between geochemical groups of obsidian from the Near East. In Demirci, Ş., Özer, A. M., Summers, G.D., eds., *Archaeometry 94 The Proceedings of the 29th International Symposium of Archaeometry*. (<529-533), Ankara: Tübitak.
- Chataigner, C., (1994). Les propriétés géochimiques des obsidiennes et la distinction des sources de Bingöl et du Nemrut Dağ. *Paléorient* 20(2), 9–17.
- Chataigner, C., (1998). Sources des artefacts du Proche Orient d'après leur caractérisation géochimique. In: Cauvin, M.-C., Gourgaud, A., Gratuze, B., Arnaud, N., Poupeau, G., Poidevin, J.-L., Chataigner, C. (Eds.), *L'Obsidienne au Proche et Moyen Orient. Du Volcan à l'Outil*. (pp. 273–324). Archaeopress, Oxford.
- Chataigner, C., Poidevin, J.L. and Arnaud, N.O. (1998). Turkish Occurrences of Obsidian and Use by Prehistoric Peoples in the Near East from 14.000 to 6.000BP. *Journal of Volcanology and Geothermal Research*, 85, 517-537.
- Çiftçi, Y. (2023). Tepeköy Höyük Erken Tunç Çağı Mimarisi: Kronolojik Gelişim ve Değişimleri. İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*, (81-110). Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1992). Van – Dilkaya Kazıları Kapanış, 14. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt I, Ankara, 469-492.
- Denies, M., Neef, R., Plessen, B. and Kürschner, H. (2016). Holocene Vegetation in Northwestern Arabia – Changing Natural Resources. In: Julie Goy, Julie Bessenay-Prolonge, Amel Betouche, Alexia Decaix, Amaury Havé, Sibylle Hiblot, Capucine Perriot, Fiona Pichon (Eds.), *Actualités des recherches archéologiques en Arabie* (1–19). Routes de l'Orient, Hors-Séries 2.
- Denies, M., Plessen, B., Neef, R. and Kürschner, H. (2015). When The Desert Was Green: Grassland Expansion During the Early Holocene in Northwestern Arabia. *Quaternary International*, 382, 293–302.
- Engel, M., Brückner, H., Pint, A. Wellbrock, K., Ginau, A., Voss, P., Grottker, M., Klasen, N. and Frenzel, P. (2012). The Early Holocene Humid Period in NW Saudi Arabia – Evidence from Sediments, Microfossils and Palaeo-Hydrological Modelling. *Quaternary International*, 266, 131–141.

- Engin, A. (2011). Sivas İli 2010 Yılı Yüzey Araştırması, 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, 162-183.
- Ercan, T., Şaroğlu, F. and Kuşçu, İ. (1996) Features of obsidian beds by volcanic activity in Anatolia since 25 million years BP. In Demirci, Ş., Özer, A. M., Summers, G.D., eds., *Archaeometry 94 The Proceedings of the 29th International Symposium of Archaeometry*, (505-513). Ankara: Tübitak.
- Erdoğan, S. (2023). Tepeköy Höyük Kurtarma Kazıları. İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*, (53-80). Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Erdoğan, S., Ercek, M. ve Şen, M. (2020). Kayalıdere Kalesi 2018-2019 Yılı Kurtarma Kazıları: İlk Notlar, *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2, 19- 37.
- Erdoğan, S., Ercek, M., Çiftçi, Y., Biber, H., Yılmaz, H. ve Ayaz, G. (2021). Muş/Varto Tepeköy Höyüğü Tunç Çağları”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi (AnAr)*, 25, 61-86.
- Erdoğan, S., Çiftçi, Y. ve Ercek, M., (Eds), (2023). *Tepeköy Höyük I; Erken Tunç Çağı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Esin, U. (2000). Tepecik Kurtarma Kazıları, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 121 - 135.
- Evliya Çelebi, (1986). *Seyahatname* (Hazırlayan: Mehmet Zillioğlu), İstanbul. Üçdal Neşriyat.
- Flohr, P., Fleitmann, D., Zorita, E., Sadekov, A., Cheng, H., Bosomworth, M., Edwards, L., Matthews, W. and Matthews, R. (2017). Late Holocene droughts in the Fertile Crescent recorded in a speleothem from northern Iraq. *Geophysical Research Letters*, 44, 1528–1536.
- Frahm, E., (2012). Distinguishing Nemrut Dağ and Bingöl A obsidians: geochemical and landscape differences and the archaeological implications. *J. Archaeol. Sci.* 39, 1436–1444.
- Frahm, E., Hauck. T. C., (2017). Origin of an obsidian scraper at Yabroud Rockshelter II (Syria): Implications for Near Eastern social networks in the Early Upper Palaeolithic. *J. Archaeol. Sci. Reports* 13, 415–427.
- Frangipane, M. (1997a.) A 4th-millennium temple/palace complex at Arslantepe-Malatya. North-South relations and the formation of early state societies in the northern regions of Greater Mesopotamia. *Paléorient*, 13, 45-73.
- Frangipane, M. (1997b). Arslantepe-Malatya. In *Emergence and change in early urban societies*. (43-58). Springer, Boston, MA.
- Frangipane M. (2002). *Yakındoğuda devletin doğuşu*. (Çev: Z. Zühre İlkelen) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Frangipane, M., and Palmieri, A. (1983). A protourban centre of the late Uruk period in perspectives on protourbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya). An interim report on 1975-1983 campaigns. *Origini. Rivista di Preistoria e Protostoria delle Civiltà Antiche*, 12(2), 287-45.
- Gökçe, B. ve Kılıç, İ. (2023). Tepeköy Höyük Erken Tunç Çağı Çanak-Çömlekleri. İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*, (111-132). Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Hauptmann, H., (1971). Die Grabungen auf Dem Norşuntepe, 1970, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi 1972 Yayınları*, Ankara, 103-117.
- Hauptmann, H., (1982). Norşuntepe Kazıları, 1974, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi 1982 Yayınları*, Ankara, 14-16.

- Kaçmaz Levent, E. (2023). Tepeköy Höyük'ten Çeç Mührü. İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*, (159-169). Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Khalidi, L., Gratuze, B. and Boucetta, S., (2009). Provenance of obsidian excavated from Late Chalcolithic levels at the sites of Tell Hamoukar and Tell Brak, Syria. *Archaeometry* 51, 879–893.
- Khalidi, L., Gratuze, B., Haidar-Boustani M., Ibanez, J. J. and Teira, L. (2013). Result of Geochemical Analyses of Obsidian Artefacts from the Neolithic Site of Tell Labwe South, Lebanon. In Ferran Borrell, Juan José Ibáñez, Miquel Molist (Ed.), *Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East*, (475-494). Barcelona.
- Kılıç, S. (2006). Van Gölü Havzası Prehistoryası ve Tilkitepe'nin Bugünkü Durumu. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 28/122, 1-10.
- Kılıç, S. (2023). Muş/Varto Tepeköy Höyük Erken Tunç Çağı Depo Buluntusu. İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*, (133-158). Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Konyar, E., Ayman, İ. Avcı, C., Yiğitpaşa, D., Genç, B. ve Akgün, R. G. (2012). Van Kalesi Höyüğü 2011 Yılı Çalışmaları, 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, II. Cilt, 127-136.
- Koşay, H. Z. ve Turfan, K., (1959). Erzurum – Karaz Kazısı Raporu, *Bulleten* 23, 349-413.
- Koşay, H. Z. ve Vary, H., (1967). *Güzelova Kazıları, Ausgrabungen von Güzelova*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.
- Kökten, İ. K. (1947). 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, *Bulleten XI/43*, 431-472.
- Kuhn, S.L., Dinçer, B., Balkan-Athl, N. and Erturaç, M.H. (2015). Paleolithic occupations of the Göllü Dağ, Central Anatolia, Turkey. *J. Field Archaeol.* 40, 581–602.
- Kuzucuoğlu C., Christol A., Mouralis D., Doğu A.-F., Akköprü E., Fort M., Brunstein D., Zorer H., Fontugne M., Karabiyikoğlu M., Scaillet S., Reyss J.-L. and Guillou H. (2010). Formation of the Upper Pleistocene terraces of Lake Van (Turkey). *J. Quaternary Sci.*, 25, 1124–1137. ISSN 0267-8179.
- Korfmann, M. (1982). *Tilkitepe. Die ersten Ansätze prähistorischer Forschung in der östlichen Türkei*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.
- Landmann, G., Reimer, A. and Kempe, S. (1996). Climatically induced lake level changes at Lake Van, Turkey, during the Pleistocene/Holocene Transition, *Global Biogeochemical Cycles*, 10(4), 797–808.
- Litt, T., Ohlwein, C., Neumann, F.H., Hense, A. and Stein, M. (2012). Holocene climate variability in the Levant from the Dead Sea pollen record. *Quaternary Science Reviews*, 49, 95–105.
- Litt, T., Pickarski, N., Heumann, G., Stockhecke, M. and Tzedakis, P.C. (2014). A 600,000 yearlong continental pollen record from Lake Van, eastern Anatolia (Turkey), *Quaternary Science Reviews*, 104, 30 – 41.
- Maeda, O., (2003). Prehistoric obsidian distribution in the Rouj Basin. In: Iwasaki, T., Tsuneki, A. (Eds.), *Archaeology in the Rouj Basin Volume 1: Regional Study of the Transition from Village to City in Northwest Syria*, (pp. 167–184). University of Tsukuba, Tsukuba.
- Moutsiou, T., (2019). A Compositional Study (pXRF) of Early Holocene Obsidian Assemblages from Cyprus. *Open Archaeology*, 5: 155–166.

- Ön, Z.B. and Özeren, M.S. (2019). Temperature and precipitation variability in eastern Anatolia: Results from independent component analysis of Lake Van sediment data spanning the last 250 kyr BP, *Quaternary International*, 514, 119-129. DOI: 10.1016/j.quaint.2018.11.037.
- Ön, Z.B., Akçer-Ön, S., Özeren, M.S., Eris, K.K., Greaves, A.M. and Çagatay, M.N. (2017). Climate proxies for the last 17.3 ka from Lake Hazar (Eastern Anatolia), extracted by independent component analysis of m-XRF data, *Quaternary International*, 486, 17 – 28.
- Ön, Z.B., Özeren, M.S., Akçer-Ön, S. and Çagatay, M.N. (2017). Spectral Features of 250 kyr Long Lake Van Sediments: Milankovitch Cycles and Their Harmonics, *Geological Bulletin of Turkey*, 60, 471 – 488.
- Özdemir, A. (2021). Murat Höyük Erken Tunç Çağı III: Yerleşim Yapısı, Mimari ve Seramik. İn: A. Özdemir, Z. Kılınç, E. Demir (Eds.), *Erken Tunç Çağı'nda Murat Höyük*, (45-72). Ege Yayınları, İstanbul.
- Özfırat, A. (1994). M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar. XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 359-378.
- Özfırat, A. (1999). 1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları, XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II. Cilt, 1-22.;
- Özfırat, A., (2001). 1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları, 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, 123- 140.
- Özfırat, A., (2000). 1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması Tunç ve Demir Çağları, 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, 193-210.
- Orange, M., Carter, T. and Bourdonnec, F. X. L. (2013). Sourcing Obsidian from Tell Aswad and Qdeir I (Syria) by SEM-EDS and EDXRF: Methodological Implications, *Comptes Rendus Palevol*, 20, France, 173-180.
- Palmieri, A., (1981). Excavations at Arslantepe (Malatya), *Anatolian Studies* 31, 101-120.
- Parlıtı, U. (2023). Tepeköy Höyükte Ele Geçen Tunç Çağına ait Bir Grup Pişmiş Toprak, Taş Figürin ve İdoller. İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*, (169-188). Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Pernicka, E., Keller, J. and Cauvin, M. C. (1997). Obsidian from Anatolian Sources in the Neolithic of the Middle Euphrates Region (Syria), *Paleorient*, 23, 113-122.
- Renfrew, C., (1969). The obsidian from Ali Kosh and Tepe Sabz. In: Hole, F., Flannery, K.V., Neely, J.A. (Eds.), *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*, (pp. 429–433). Museum of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor, Appendix 3.
- Renfrew, C., (1970). Tell Shimshara and the traffic in obsidian. In: Mortensen, P. (Ed.), *Tell Shimshara: The Hassuma Period*, (pp. 139–142). Munksgaard, Copenhagen.
- Renfrew, C., (1977). The later obsidian of Deh Luran: the evidence of Chogha Sefid. In: Hole, F. (Ed.) *Studies in the Archaeological History of the Deh Luran Plain*, (pp. 289–311). Museum of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor.
- Renfrew, C., Dixon, J.E. and Cann, J.R., (1966). Obsidian and early cultural contact in the Near East. *Proc. Prehist. Soc.* 32, 30–72.
- Renfrew, C., Dixon, J.E., Cann, J.R., (1968). Further analysis of Near Eastern obsidians. *Proc. Prehist. Soc.* 34, 319–333.

- Rosenberg, M. (2007a). Hallan Çemi. In Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen (Ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı Yeni Kazılar Yeni Bulgular*, (1-17). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Rosenberg, M. (2007b). Demirköy. In Mehmet Özdoğan and Nezih Başgelen (Ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı Yeni Kazılar Yeni Bulgular*, (13-19). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Rothman, M. (1992). Preliminary Report on the Archaeological Survey in the Alparslan Dam Reservoir Area and Muş Plain”, *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 269 – 278.
- Rothman, M. (1994). The Pottery of the Muş Plain and the Evolving Place of a High Border Land, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 281 – 294.
- Sagona, A. and Sagona, C., (2000). Excavations at Sos Höyük, 1998 – 2000 Fifth Preliminary Report, *Ancient Near Eastern Studies* 37, 56 – 127.
- Sevin, V. ve Özfirat, A. (1999). Karagündüz Höyüğü 1998 yılı Kazıları, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt I, Ankara, 409-420.
- Stordeur, D. (2015). *Le Village De Jerf El Ahmar (Syrie, 9500-8700 Av. J.-C.): L’architecture, Miroir D’une Société Néolithique Complexe*. Paris: CNRS Editions.
- van Zeist W and Woldring H. (1978). A postglacial pollen diagram from Lake Van in the East Anatolia. *Review of Palaeobotany and Palynology*, 26: 249–276.
- Verheyden, S., Nader, F.H., Cheng, H.J., Edwards, L.R. and Swennen, R. (2008). Paleoclimate Reconstruction in the Levant Region from the Geochemistry of a Holocene Stalagmite from the Jeita Cave, Lebanon. *Quaternary Research*, 70, 368–381.
- Wick, L., Lemcke, G. and Sturm, M. (2003). Evidence of Lateglacial and Holocene climatic change and human impact in eastern Anatolia: high-resolution pollen, charcoal, isotopic and geochemical records from the laminated sediments of Lake Van, Turkey. *The Holocene*, 13, 665–675
- Yalçinkaya, İ., (1998). Découvertes paléolithiques en obsidienne en Anatolie orientale. In: Cauvin, M.-C., Gourgaud, A., Gratuze, B., Arnaud, N., Poupeau, G., Poidevin, J.-L., Chataigner, C. (Eds.), *L’Obsidienne au Proche et Moyen Orient. Du Volcan à l’Outil*. (pp. 235–240). Archaeopress, Oxford.
- Yartah, T., (2013). *Vie Quotidienne, Vie Communautaire Et Symbolique À Tell ‘Abr 3 – Syrie Du Nord Données Nouvelles Et Nouvelles Réflexions Sur L’horizon PPNA Au Nord Du Levant 10 000-9 000 BP*. Langue, Histoire Et Civilisations Des Mondes Anciens, Docteur Thèse De L’université Lumière Lyon, Volume I-Texte.